

Şahyr Şa Ysmaýyl türkmen

Category: Edebi makalalar, Goşgular, Kitapcy, Türkmen dili

написано kitapcy | 21 январа, 2025

Şahyr Şa Ysmaýyl türkmen

ŞAHYR ŞA YSMAÝYL TÜRKMEN

Dünýä medeniýetiniň ösmegine ägirt uly goşant goşan türkmen halkynyň gadymyýetiň örän irki zamanlaryndan gaýdan ~ baş müň ýyldan gowrak taryhy bar. Bu taryh Oguz hanyň guran imperiýasyndan başlap, türkmenleriň guran döwletleriniň, ol döwletleri edara eden türkmen hökümdarlarynyň hem taryhydyr. Ol hökümdarlaryň bir topary diňe bir döwleti dolandyrmak bilen meşgul bolman, medeniýetiň, sungatyň, edebiýatyň ösmegi ugrunda hem köp iş edipdirler. Olaryň ençemesi şahyrlyk sungaty bilen hem meşgullanypdyr. Burhaneddin Siwasly, Baýram han, onuň ogly Abdurahym, Jahança Hakyky ýaly hanlar, soltanlar ajaýyp şygyr diwanlaryny döredipdirler. Şygyr ýazan beýleki hökümdarlar hökmünde Aly Böri tekini, Gylyç Samgajy, Togrul ibn Arslany, Mälikşany, Soltan Sanjary, Tuganşany, Süleýman ibn Muhammedi, Mälikşanyň ogly Muhammedi, Togrul Türkmeni, Keýkubady, Soltan Ýakuby we başgalary görkezmek bolar.

Saparmyrat Türkmenbaşy "Ruhnama" kitabynda "Sefewi türkmenleriniň hökümdarlygy hakynda şeýle ýazdy.

"Erdebildäki Sefewi dini toplumynda Akgoýunlylar öň hatara saýlanansoň, Garagoýunlylar oňa gahar edip, Eýrana çekildiler. Sefewi derwüşçilik dini toparynyň täsiri bimen gaty kän türkmenler bu göçe eýerdiler. Şeýlelikde, Sefewi döwletini guranlar hem edil Osman döwletini guranlar ýaly, arassa türkmenlerdir".

XVI asyrdaky Sefewi türkmenleriniň döwletini esaslandyran we ajaýyp şygyr sungaty bilen şöhratlanan Şa Ysmaýyl hakynda Gündogaryň hem Ýewropanyň görnükli alymlary tarapyndan işler ýazylypdyr.

Şa Ysmaýyl 1486-njy ýylyň 23-nji iýulynda Erdebil şäherinde dogulýar. Atasy Sefewi şeýh Haýdar, enesi Halyma begimdir. Iki ýaşyndaka atasy ýogalandan soň Ysmaýylyň maşgalasy uzak wagtkap atasy şeýh Haýdaryň duşmanlary tarapyndan yzarlanýar. Şeýh Haýdaryň nebereleriniň, mirasdüşerleriniň abraýynyň artmagyndan we geljekde Sefewileriň hökümdarlyk ugrunda hereket etmeklerinden ätiýaç edip, Akgoýunly türkmenleriniň hökümdary soltan Ýakup (1428-1490 ý.ý.) öz aýal dogany Halyma begimi üç ogly bilen birlikde 1488-nji ýylda Istahry galasynda tussag edýär. 1490-njy ýylda soltan Ýakup ölendenden soň, Akgoýunly mirasdarlaryň arasynda ýiti göreş başlanýar. Iki ýyla çeken bu göreşden soň, Akgoýunly hökümdarlygyny Rüstem Mürze eýeleýär (1432-1492 ý.ý.).

Rüstem Mürze häkimliginiň ilki günlerinden başlap, Sefewilerden peýdalanmagy maksat edinýär we 1492-nji ýylda şeýh Haýdaryň maşgalasyny tussaglykdan boşadýar. Şeýh Haýdaryň tarapdarlary kiçi ýaşly Ysmaýyly we onuň dogany Ybraýymy Gilanyň häkimi Şerif Hasan hanyň ýanynda gizlin saklaýarlar. Ysmaýyl Gilanda tälim-terbiýe alýar. Atasynyň iň ýakyn adamlaryndan bolan Läle Husaýyn beg onuň terbiýesi bilen meşgullanýar.

1499-njy ýylda Akgoýunly mirasdüşerleriniň arasynda hökümdarlyk ugrunda täzeden tutaşan hereketlerden peýdalanan Ysmaýyl yetmiş adam bilen Erdebile ugraýar, soň üstaçly, tekeli, warsak, zülkadyrly, gajar, owşar ýaly türkmen taýpalarynyň birleşmesinden emele gelen ýedi müň esgerden ybarat goşun bilen Erdebile girýär. Ysmaýyl harby kuwwatyny barha artdyryp, soň Şirwana hüjüme geçýär. Gülüstan galasynyň ýanynda Şirwan şasy Ferruh Ýasaryň ýigrimi müňden hem artyk goşunyny derbi-dagyn edýär. Hazynany, uly baýlyklary ele salan Ysmaýyl şol ýyl Şirwanda we Mahmudabat şäherçesinde gysy geçirýär. 1500-1501-nji ýyllarda Akgoýunlylardan Elwent Mürze bile soltan Myray arasynda göreş ýitileşýär, Ysmaýyl şol ýagdaýlardan peýdalanyň, 1502-nji ýylda Akgoýunly döwletiniň hökümdary Elwent Mürzäniň harby güýji bilen söweşde üstün çykýar, Şirwany, Garabagy, Nahyçewany we günorta Azerbaýjanyň ýerlerini öz häkimligine birleşdirip, özünü şa diýip yglan

edýär. Töwriz şäherini bolsa paýtagt edinýär. Şa Ysmaýyl Akgoýunly döwletiniň ikinji bölegi bolan Soltan Myradyň hökümdarlygyny hem syndyrýar. Şeýlelikde, Akgoýunly döwleti öz ýerlerini Sefewilere bermeli bolýar.

Şa Ysmaýyl 1503-nji ýylda Mazanderany, 1504-nji ýylda Ýezdi, Eýran Yragyny, Kirmany, Farsystany, 1506-njy ýylda Maraş, Diýarbekir welaýatlaryny, 1508-nji ýylda Bagdady eýeläp, Arap Yragyny Sefewi döwletine birikdirýär. Şeýlelikde, Sefewi döwleti Gündogarda özbek hökümdaey Muhammet Şeýbany hanyň döwleti, Günbatarda Osmanly imperiýasy bilen serhetdeş bolýar. Bu döwürde Şeýbany han-da, Osmanly imperiýasynyň hökümdary Soltan Selim I hem möhüm ykdysady we syýasy ähmiýeti bolan Horasan welaýatyby eýelemegi maksat edinýärdiler. Şa Ysmaýyl 1510-njy ýylda Marynyň ýanynda özbek hökümdary Şeýbany hanyň goşuny bilen bolan söweşde üstün çykýar we möhüm harby ähmiýeti bolab Hyrat, Merw (Mary), Balh şäherleri bilen bilelikde Horasany hem Sefewi döwletine tabyn edýär. Bu barada Saparmyrat Türkmenbaşy "Ruhnamada" şeýle diýýär:

"Bu döwlet iň giňän çagynda Eýranyň, Gündogar Horasanyň, Yragyň, Gürjüstanyň, Häzirbegjanyň, Dagystanyň, Türkmenistanyň ýerlerini, Gündogar Arabystanyň kenarlaryny, Gündogar Anadolynyň käbir böleklerini öz içine aldy.

Aýratyn-da onuň iň güýçli döwlet bolan wagty şa Abbasyň wagtyna gabat gelýär. Bu pajarlap ösmek tä onuň 1628-nji ýylda ölümüne çenli dowam edýär.

Bu döwlet Eýran-Türkmen, Eýran-Türk döwleti adyny hem alandyr. Sefewiler pars medeniýeti bilen hereket eden döwlet bolsa-da, türkmenligini gorap bilipdirler".

Şa Ysmaýylyň ýöreden syýasaty netijesinde ýurduň içinde raýatlardan alynýan salgytlar azaldylypdyr, söwda ýollary talaňçylykdan goralypdyr. Netijede ýurtda söwda işleri ymykly ýola goýlupdyr.

Sefewi döwletiniň barha güýçlenmegini howply bäsdeşlik hasap eden, Osmanly hökümdary Ýawuz Soltan Selim 1514-nji ýylda Şa Ysmaýyla garşy uruş yglan edýär. Çaldyran diýen meýdanda bolan

söweşde Şa Ysmaýylyň goşuny ýeňilýär.

Şa Ysmaýyl 1524-nji ýylda wepat bolýar, ol Erdebilde şeyh Safy gonamçylygynda jaýlanýar.

Şa Ysmaýyl özüniň gysga ömründe (ol bary-ýogy 38 ýaşayar) Ýakyn Gündogarda ümmülmez çäklerde kuwwatly döwlet guran talantly serkerde, başarjaň hökümdar bolanlygyndan başga, halk şygryýetiniň sadadan çuň mazmunlylygyna, çeper aňlatmalaryna, heňdarlygyna ýugrulan ajaýyp şygryrlary bilen Gündogar edebiýatynda meşhurlyk gazanan söz ussadydyr. Ol şygryrlarynda Şa Hataýy, Misgin Hataýy, Hasta Hataýy ýaly lakamlary hem ulanypdyr. Onuň çeper mirasynyň köp essesi şol döwrüň türkmen dilinde döredilen eserlerdir. Parsça, arapça eserleri örän azdyr. Şahyryň türkmen dilinde ýazan şygyr diwany, liriki goşgulary, "Nesihatnama" atly mesnewisi, "Dehnama" poemasy bellidir. Eserlerini heje (bogun) hem aruz ölçeglerinde döredipdir. 1514-nji ýylda Çaldyran meýdanynda uruş başlanjak bolup durka, Soltan Selim I-iň pars dilinde ýazyp iberen goşgusyna Şa Ysmaýyl:

Diýary-yşka soltany, dil-ä, men-de zamanynda,
Wezirimdir gamu-gussa, oturmyş iki ýanynda

– diýip, türkmen dilinde ýazan gazaly bilen jogap berýär. Bu gazalynda kuwwatly döwlet guran hökümdaryň ýanbermez ruhy duýulýar.

Şa Ysmaýylyň döwründe Töwriz şäherinde Ýakyn Gündogaryň birtopar meşhur alymlary, şahyrlary, suratkeşleri toplanypdyr. Şa Ysmaýyl 1522-nji ýylda meşhur suratkeş Kemaleddin Behzady köşk kitaphanasynyň başlygy wezipesine bellemek barada perman beripdir.

Beýik türkmen şahyry Muhammet Fizuly (1494-1556 ý.ý.) Şa Ysmaýylyň edebiýat, sungat, medeniýet ugurlarynda görkezýän janköýerligi ugurlarynda görkezýän janköýerligi üçin, oňa uly hormat goýupdyr we özüniň ilkinji eserlerinden biri bolan "Beň we bada" eserini oňa bagyşlapdyr.

Şa Ysmaýylyň döredijiligi hakynda ilkinji maglumaty öz ogly Sam Mürze (1517-1577 ý.ý.) beripdir. Sam Mürze kakasynyň

terjimehaly, döredijilihi hakynda gürrüň etse-de, özüniň parsçyllygy sebäpli, Şa Ysmaýylyň pars dilinde döreden ýeketäk şygryndan bir beýt nusga görkezmek bilen çäklenipdir.

Şa Ysmaýyl Hataýy heje (bogun) ölçeğinde ýazan şygrylarynda durmuşyň köp taraplary bilen baglanyşykly garaýyşlaryny, ahlak meselelerini, ýaşaýşyň kada-kanunlaryndan gelip çykýan şertleri, birek-birek bilen gatnaşyk saklamagyň düzgünleri dogrusynda pikir ýöredipdir:

Köňül, ne gezer sen seýran ýerinde,
Älemde zeruryň bar olmaýynça,
Olura, olmaza dost diýip gezme,
Bir ähdine bütin ýar olmaýynça.

Şahyr baýlygyň, malyň wagtlaýyn zatdygyny, ýaşaýşyň manysynyň ynsanperwerlikdedigini belleýär. Eliňden geldikçe ýagşylyk etmek gerekdigini, ýagşylygyň unudylmajakdygyny, yrýa gitmejekdigini ýatladýar:

Karuny gör, toplady ol boldukça,
Ynandy pelege ýüze güldükçe,
Ýagşylyk et, durma, elden geldikçe,
"Halk bilmese, – diýdiler – Halyk bile".

Jemgyýetde duşýan ýaramaz adamlary, ýalan gülüp, dostuna, ýoldaşyna, ildeşine hyýanat edýänleri berk ýazgarypdyr:

Biz-de bileris ki, dosty-gardaşy,
Tapylmady bir gara gün ýoldaşy.
Dostdan geçip, ýüze gülen gallasy,
Bahasydyr ~ satmak gerek bir pula.

Şahyr başga bir goşgusynda kalby hapa, niýeti-päli ýamanlara nälet okaýar:

Hataýy diýr, bir weliýem ýoly le,
Soltanyn peşgeşi ~ her dem guly le,
Köňülde kibr olup, sowuk dil ile
Özün muhabbetden seçene lagnat.

Ysmaýyl Hataýynyň döredijiliginde tasawwuf (sufizm) ylmyňa degişli pikirlere hem ep-esli orun berlipdir. Erenlere, pirlere, aryflara, derwüşlere uly söýgi bildirilipdir. Şahyr ölmezden öň ölmek" ýörelgesine, ýagny, "nebsiňi öldürmek (ýok etmek)" ýörelgesine ýörite orun beripdir.

Şundan soň Taňrynyň yşkynda ýola düşen ýolagçynyň geçmeli menzilleri sanalýar:

Dört gapy, kyrk mekan, ýetmiş iki gat,
Muhabbet diýdigi tejelliýi – zat.
Mömine, müslime haýyr, nesihat,
Muhabbetden geçen Hakdan-da geçer.

Şeýle ýörelgelere seretmezden, Hataýynyň tutuş döredijiligine dünýewlik mahsusdyr. Söýgini wasp eden gazallary, joşgunly goşgulary halk içinde şöhratlanypdyr.

Bu setirlerde dünýewi ruh, ynsan gözelligi, ýaşaýşa yşk taryplanýar. "Ne diýr sen?" gazalynda bolsa aşygyň söýgüki ýaryna mähir-muhabbeti, yşky hyjuwyň gyzgyn heýjanlary beýan edilýär:

Gyzyl gül, bagu-bostanym, ne diýr sen?
Pida olsun saňa janym, ne diýr sen?

...Eger ýatsam müň ýyl torpag içinde,
Dürüstdir ähdu-peýmanym, ne diýr sen?

Hataýy jan ile çün seni söýdi,
Söýen ölsünmi, soltanym, ne diýr sen?

Şahyryň "Söýgüli ýarym gelmedi" gazalyny Täçli hanym atly söýgülisine bagyşlanan eser hasaplanýar. Täçli hanym 1514-nji ýylda Çaldyran söweşinde Osmanly ordasy tarapyndan ýesir edilip äkidilýär.

Hataýynyň Täçli hanyma bolan söýgüsi hakynda uly göwrümlü eser – dessan hem döredipdir.

Şa Ysmaýyl Hataýynyň döredijiliginde tebigatyň, bahar paslynyň gözelligi ussatlyk bilen suratlandyrylýar. Güller, gülşenler, menewşeler, nergizler, läleler, guşlar, bilbil owazlary ýürek

gopduryjy ruhy lezzetidir.

"Dehnama" poemasyndaky 62 beýtden ybarat "Baharyýýa" bölümi hem:

Gyş gitdi, ýene bahar geldi,
Gül bitdiýu läleazar geldi.
Guşlar hamysy pygana düşdi,
Yşk ody ýene-de jana düşdi –

ýaly bahar şekillerini teswirleýän setirler bilen bezelipdir. "Dehnamada" hereket edýän Aşyk hem Magşuk obrazlary durmuşdan alnan ynsan söýgüsi bilen berk baglydyr.

Şa Ysmaýyl Hataýy beýik türkmen şahyry Ýunus Emräniň döredijiligini kemsiz özleşdiripdir. Ýunusyň şygrylarynyň halk diline eýlenen manylar gözelligi Hataýyny özüne çekipdir. Hataýynyň göwnünde beslän şahyrlyk ýoly bilen Ýunusyň şahyrana ýolunyň gabat gelmegi, kybapdaş bolmagy döredijilik küýsewi bolup, ony Ýunus Emräniň döredijilik ummanyna tarap äkidipdir. Ol Ýunusyň çeper mirasyndan nusga alypdyr, käbir şygryny hut Ýunusyň täsirinde ýazypdyr. Muňa göz ýetirmek üçin bu iki ussadyň "Bir söz" we "Bilmez ola" diýen atdaş goşgularyny deňeşdirmek ýeterlikdir. Ýunus Emrede:

Söz ola – kese söweşi,
Söz ola – kesdire başy,
Söz ola – awuly aşy
Bal ile ýag ede bir söz.

Hataýyda:

Söz bardyr – kesdir başy,
Söz bardyr – keser söweşi,
Söz bardyr – awuly aşy
Bal ileb eder ýag bir söz.

"Bilmez ola" goşgusy Ýunusda:

Ýunus, imdi bar täk otur,
Ýüzüňi hazrete götür,

Özüň kibi bir är getir,
Hiç jahana gelmez ola.

Hataýyda:

Gel, Hataýy, sen geç, otur,
Dagwyýy, magnyýa ýetir,
Söhbetiňe bir är getir,
Jana, başa galmaz ola.

Bu kybapdaşlygy Ysmaýyl Hataýynyň ejizligi diýip, ýörmän,
gaýtam ussat şahyryň Ýunus Emrä söýgüsi, hormaty diýip,
düşünilse, dogry bolar.

Hataýynyň şahyrlyk ussatlygynyň belent derejä ýetenligini
beýik türkmen şahyry Muhammet Fizulynyň "Beň we bada" eserini
oňa bagyşlamagy, uly hormat bilen ondan nusga almagy,
Hataýynyň şygrylaryna nezire ýazmagy bilen hem düşündirse
bolar.

Gündogar Anadolyda Pir Soltan Abdalyň, Gaýgysyz Abdalyň, Gul
Hümmediň we başgalaryň Hataýynyň döredijiliginden ylham alyp,
şygrylar döredenligi belli. Onuň çeper mirasy ençeme
tezkireçiniň kitap sahypalaryny bezänligi bilen bir hatarda,
Orta asyrlardan bäri nesilden-nesle geçip, aýdym bolup
ýaňlanyp galýar.

Abdyrahman MÜLKAMANOW.

edebiyatwesungat_2003

Edebi makalalar